

Мужеви добри, мужеви храбри: дискурс о смрти вољеног мушкарца у женској мемоаристици 20. века

Рад има за циљ да преиспита алтернативност мотива мртве драге у српској књижевности, односно да се осврне на мемоарске текстове које су написале жене о својим преминулим супружницима. Истраживачка пажња биће тако усмерена на две ауторке – Савку Суботић и Паулину Лебл Албалу, односно на њихове текстове – *О Јовану Суботићу. Успомене његове жене* и *Видов живот*. Показује се да су аутори у тематизацији овог мотива могли да се надовежу на претходну традицију или да створе полемички однос са њом, а да су ауторке пак дискурс о смрти вољеног мушкарца обликовале по друштвеним и културним моделима у оквиру којих је дискурс о смрти мушкарца иначе конституисан, независно од књижевне традиције. Међутим, онда када су посезале за њом, у питању је било средњовековно наслеђе или народна књижевност. Рад, у том смислу, настоји да контекстуализује женске мемоарске текстове о смрти вољеног мушкарца.

Кључне речи: женска мемоаристика, јавни и приватни дискурс, Савка Суботић, Паулина Лебл Албала, смрт вољеног мушкарца.

1. Увод

Један од истраживачки најосвешћенијих мотива у књижевности јесте мотив мртве драге, најпре из разлога што поседује знатну историчност, те је његов развој и променљивост могуће пратити од античких времена. Наратив о Орфеју и Еуридики, односно о Орфеју као архетипској фигури песника, постоји као митолошка позадина овог мотива који се у жанровском смислу најчешће везује за љубавну елегичну поезију³⁸ те да у том смислу она превасходно има маскулини предзнак. Међутим, жаловање због губитка није једина артикулација мотива мртве драге, већ је много чешће сама идеја мртве жене идеалне лепоте била

³⁸ Видети више о томе у: Melissa F. Zeiger, *Beyond Consolation: Death, Sexuality, and the Changing Shapes of Elegy*, Ithaca: Cornell University Press, 1997.

повод за песму или идеја која посредује да би изразила нешто друго. У најпознатијим текстовима из светске књижевности жена о којој се пева била је управо то – нешто друго, било да је то плод маште, добро постичко решење, шаблон који стихове обједињује и чини кохерентним, метафизички концепт. Временом се приступ овој теми мењао, али је чињеница да, када је реч о поезији, мртва драга остаје неодвојива од категорија узвишености – Смрти и Лепоте (у том контексту нужно са великим почетним словима). Иако је, сходно митолошкој основи, фигура мртве драге везана за поезију, она не постоји само у том облику.

Међутим, терминолошко уобличење феномена као „мотив мртве драге“ у српској науци о књижевности усмерава фокус на примере текстова у којима опстају патос и наглашена стилизација. Слободан Владушић у својој студији под називом *Ко је убио мртву драгу?* у одређеној мери ово проблематизује тезом да фигура идеалне мртве драге, какву историја песништва познаје, у свом основном облику престаје да постоји од друге половине 20. века. Пратећи развој мотива у српском песништву, од романтизма до неосимболизма, тачније до појаве поезије Бранка Миљковића, Владушић закључује да је управо то моменат када овај мотив доживљава своју дезинтеграцију, услед издизања моћи песме над песничким субјектом.³⁹ Од друге половине 20. века доминантни књижевни правци не остављају простора за високо стилизоване емоционалне садржаје. Ипак, овај мотив доживљава своју реинтерпретацију у прози, на пример, у *Другој књизи Сеоба* Милоша Црњанског у лику Катинке,⁴⁰ или у прози Миленка Пајића у којој ће, у постмодернистичком духу, мртва драга бити трансформисана на игрив начин.⁴¹ Ото Хорват 2014. године објављује роман *Сабо је стао* у ком приповедач терапеутским писањем и вербализацијом осећања и успомена покушава да прихвати губитак супруге. Ово су само неки од примера, али од 21. века значајно је приметан заокрет – пре свега жанровски, а потом у окретању ка самом искуству губитка, настојању да се то искуство наративизује, а да се субјекат о коме је реч оживи посредством дискурса сећања.

³⁹ Детаљније о томе у: Слободан Владушић, *Ко је убио мртву драгу?*, Београд: Службени гласник, 2009.

⁴⁰ Видети: Јелена Панић Мараш, „Мртва драга у осамнаестовековном еротском: ‘Друга књига Сеоба’ Милоша Црњанског“, *Летопис Матице српске* 493, 6 (2014): 827–844.

⁴¹ Видети: Јована Тодоровић, „Еротска интертекстуалност у делу Миленка Пајића“, *РеМастер*, 2021, http://remaster.ff.uns.ac.rs/materijal/punirad/Master_rad_20210915_skj_270016_2020.pdf

Наша истраживачка пажња усмерена је на алтернативност ове тематике – када жена пише о смрти мушкарца (супружнички, љубавни однос). Мотив женског жаловања за мушкарцем присутан је свакако у еповима или народној књижевности. Међутим, оно што остаје скрајнуто и неистражено јесу текстови које су написале жене, дакле, само женско искуство, женски дискурс. Књижевни текстови ових ауторки су у науци о књижевности, изузев појединих радова, остали незапажени, то јест, не поимају се као некакав корпус са сличним карактеристикама који је могуће пратити кроз време. То донекле има логично објашњење, које се огледа у чињеници да је женска књижевност имала маргиналну путању, а сходно томе и њена историја увек у одређеној мери остаје замагљена. Док су наведени аутори из 20. и 21. века могли да створе полемички или креативан однос према претходницима, да реинтерпретирају мотив или тему, текстови ауторки опажају се као исписивање личног искуства лишено ослањања на књижевну традицију. У раду ћемо анализирати биографске текстове Савке Суботић и Паулине Лебл Албале који се тичу њихових преминулих супружника. Иако у овом случају не постоје конкретне претходнице, то не значи да не постоје одређени друштвени и културни модели из прошлости који су утицали на обликовање тог дискурса.

2. Полазишта и контекстуализација

Дискурс женског жаловања за мушкарцем изразито је дефинисан јавном сфером, најпре кроз чињеницу да је ламент, тужбалица, усмени жанр, и не само жанр, већ и пракса, један вид занимања и друштвене улоге оличене у жени нарицаљки. Женско жаловање се одвија пред туђим очима те је нужно перформативно и поседује своје реторичке законитости. Затим, женско удовиштво је друштвено комплексан али и пропраћен, описан феномен, о чему сведочи изузетно велик број радова који се тичу његовог социо-културног, историјског и економског аспекта. Пишући о улози жене у средњем веку, Кристијана Клапиш-Зибер (Christiane Klapisch-Zuber) истиче: „Супруга, удовица или девица, њена се личност оцртава у односу на мушкарца или групу мушкараца, са законске стране, као и са стране свакодневног морала” (Клапиш-Зибер 2007: 300). Она посебно истиче гранични положај жена удовица,

као оних које су изашле „из природног оквира који је средњовековно друштво доделило женском полу” (Исто: 325) и као такве брзо бивале декларисане, оптуживане за лоше владање или за проституцију, западале у сиромаштво, што је важило чак и за богатије слојеве средњовековног друштва. У касном средњем веку је пак већ постојала могућност да се таква судбина превазиђе, но опет, то је искључиво зависило од способности прилагођавања друштвеној позорници. До извесних промена свакако долази од друге половине 15. века. Алисон Леви (Allison Levy) истиче колико је у раној модерној Европи женско удовиштво било повезано за самом културом памћења, како је улога удовица била важна у утврђивању и пригодном обележавању мужевљеве смрти, односно утицају на ваљано сећање у оквирима друштвене заједнице.⁴² На тој временској граници између касног средњег века и ране модерне Европе, улога удовица постаје перформативнија, активнија у смислу делања, учешћа у јавном животу. Особито то важи за жене владара. У њиховом случају, придодаје им се и нужна одговорност у неговању култа личности након смрти.

Централна слика у обликовању дискурса о смрти мушкарца јесте наратив о Исусу Христу као најзначајнијој фигури хришћанског света. Две основне категорије у оквиру којих се наратив изграђује јесу телесна и духовна. Јер, суштински, прича о хришћанству јесте прича о Христовом телу, подељена по стадијумима у оквиру којих су уписана различита значења. Друга важна фигура за конституисање дискурса о смрти мушкарца јесте фигура светитеља/мученика. Приче које је условила непропадљивост тела и новоподарени онострани живот обликоване су кроз жанр житија те особености овог жанра имају велику улогу у обликовању дискурса о коме је реч. Такође, значајна је и фигура владара, у средњем веку често срасла са фигуром светитеља. Индикативан у том смислу је концепт два краљева тела Ернста Канторовица⁴³ са израженом теолошко-политичком симболиком. Прво је природно, биолошко тело, а друго, политичко, невидљиво, конституше се путем друштвено-политичких релација још за живота, а након смрти добија посебно значење. Најзад, важна је и фигура ратника

⁴² Детаљније о томе у: “Widow’s Peak: Looking at Ritual and Representation”, in *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, ed. Allison Levy, London: Routledge, 2003, 1–15.

⁴³ Детаљније о томе у: Ernst Kantorovic, *Dva kraljeva tela: studija o srednjovekovnoj političkoj teologiji*, Beograd: Fedon, 2012.

с обзиром на велик број књижевних текстова у којима жена ламентује над судбином страдалог ратника, који жртвом превазилази физичку пропадљивост тела. Дакле, дискурс о смрти мушкарца условљава његова друштвена знаменитост, а увек постоји и некаква врста трансценденце, на који год начин да је она аргументована. Док је дискурс женског жаловања *дефинисан* ритуалним протоколима, а касније утврђиван социјално пожељним понашањем, дискурс о мртвом мушкарцу је *обликован*, системски и интенционално и, такође, постоји независно од чисто књижевне традиције.

3. Средњовековно наслеђе: Кнез Лазар и Кнегиња Милица

Најзначајнији наратив у српској књижевности и култури јесте Косовска легенда, односно, у овом контексту, кнез Лазар. Његово физичко тело након смрти игра велику улогу јер је пренос Лазаревих моштију из цркве Вазнесења Христовог у Приштини у његову задужбину, манастир Раваницу, био кључан тренутак за установљење култа (в. Ређеп 2007: 19). Након изабране мученичке смрти почиње изражена митологизација и глорификација Лазареве личности, која тако осигурава и утемељује главни наратив српске националне културе. То се примарно остварује кроз средњовековне текстове, а наставља у оквиру фолклорне традиције. Иако је начин установљења култа недовољно познат, оно што се у науци истиче јесте важност деловања кнегиње Милице у вези са канонизацијом кнеза.⁴⁴ Књижевни лик кнегиње Милице посебно је важан у сценама преноса моштију кнеза Лазара у списима Данила Млађег, Раваничанина III и Андонија Рафаила, односно у плачевима кнегиње Милице. Ирена Плаовић скреће пажњу на реторичке потенцијале Миличиног жаловања, то јест њених *јавних говора* услед церемоније преноса моштију:

Жалећи за мужем, кнегиња га прославља, она, са своје позиције моћи његове наследнице, обезбеђује трајност његовог узвишеног положаја, некад владара, а сада свеца званичне државне религије.[...] Миличина тужбалица није тек непосредни израз удовичке жалости – она је

⁴⁴ Детаљније о томе: Наташа Половина, *Кнегиња Милица* (Нови Сад: Платонеум, 2016), 17–21.

осмишљен говор, који има свој циљ у спомену и будућој слави светог кнеза. (Плаовић 2018: 220)

Плаовић посебно истиче плач приказан код Данила Млађег јер у оквиру њега наилазимо на специфичан случај када плач није као у осталим списима усмерен на самог кнеза, већ на њена осећања. Након првог дела Миличног говора, јавља се Лазарев одговор:

Немој уз ово уплакана,
немој уз ово жалосна због мене бити,
него већма радосна и благодарна,
јер са јачим бој учиних и победих га
и смртном раном утишавши га,
некрепким показах га.
Боља ми беше похвална смрт,
него у срамоти живот. [...] (Јовановић 2012: 112)

Кнегиња Милица на то одговара:

Не могу, господару мој,
да не плачем и не ридам,
јер закони природе раздељују се
и велике боли пламен заживу
и душу моју прље
и утробу моју растрзавају. (Јовановић 2012: 113)

Дакле, у говору кнеза, као трансцендентно присутне фигуре, доминантно је подсећање на мученички чин, на слављење чина страдања које подарује нови живот, док је ово редак пример Миличиног говора у коме је присутно истицање њеног сопственог стања. Ова ситуација би тако могла да се посматра као део извесног обрасца:

Многа новија истраживања о ламенту, како класичара, тако и антрополога, утврдила су да женско ламентовање има потенцијал да делује субверзивно по доминантни (мушки) систем вредности [...] јер се у женским ланментима жали над херојском смрћу, уместо да се она, на одређени начин, слави. (Perkell 2008: 93)

Да се у српској књижевности примарно очувала она страна која више негује херојску трансценденцу, примећује Нада Милошевић Ђорђевић истичући да се у народној поезији о Косовском боју није задржала Миличина тужбалица, премда је она свакако морала чинити део

првобитне народне песме о Косовском боју (в. Милошевић Ђорђевић 2011: 190).

Изузев Јефимијине *Похвале кнезу Лазару* у којој такође доминирају особине о којима је претходно било речи, једини запис који би могао конкретно да се посматра као запис из перспективе жене тј. жене удовице парадоксално за собом повлачи проблем ауторства.⁴⁵ У питању је одломак из текста *Похвалног слова кнезу Лазару* („Удовству мојему женик“) које је познато само у једном и непотпуном препису, уништеном 6. априла 1941. године у бомбардовању Београда када је страдала Народна библиотека. Оно што свакако треба нагласити јесте да жанровски није реч о плачу, већ о похвали. Тај текст би, наравно, могао да буде посебан фокус анализе, но овде је средњовековни контекст укратко представљен ради лакшег препознавања особености дискурса у женској мемоарској књижевности 20. века.

3. Успомене Савке Суботић

Јелисавета Савка Суботић (1834–1918) била је једна од знаменитијих жена у 19. веку, веку њеног активног делања у различитим сферама друштвеног живота. Како је и сама похађала лер и била подучавана ручним радовима, касније поклања посебну пажњу српским народним женским рукотворинама и тканинама тј. истицању уметности српских жена. Особито се залагала за образовање жена и настојала да остваре једнака права у друштву. За Јована Суботића, познатог српског адвоката, политичара, доктора филозофије и књижевника, удаје се 1851. године. Након његове смрти, 1904. године у *Бранковом колу* објављује текст у наставцима о успоменама на Јована Суботића. Тај текст укључен је касније у књигу њених мемоара (*Успомене*, приредила Ана Столић, Београд: СКЗ, 2001.)

Прва ствар коју треба истаћи јесте знаменитост Јована Суботића. Дакле, он је независно од брака са Савком Суботић био вреднован као важан члан друштва. У једном делу текста, алудирајући на анегдоту из његовог адвокатског живота, Савка Суботић каже: „Не знам да ли је ово мој муж навео у својој аутобиографији.“ (Суботић 2001: 150). Јован Суботић написао је своју аутобиографију која има чак пет делова, па и

⁴⁵ Детаљније о томе у: Наташа Половина, *Кнегиња Милица*, Нови Сад: Платонеум, 2016, 48–49.

поред те опсежности, постоји потреба да се помене све што би афирмисало његову личност. Савка Суботић ће у својим *Успоменама* и говорити о проблемима са којима се сусретала након мужевљеве смрти приликом покушаја да пронађе издавача за, тада још увек несређену, аутобиографију. Тако Ана Столић сматра да је управо незадовољство начином приређивања био повод за штампање њених сећања на супруга (Столић 2001: 28). Текст Савке Суботић фрагментарно је конципиран јер је излазио у наставцима, али повезује га изражен дискурс сећања који претендује да осигура континуитет управо оне поменуте културе памћења у оквиру друштвене и књижевне заједнице.

Док у својим *Успоменама* супруга укључује „тек кроз његову јавну делатност“ (Столић 2001: 21), у тексту усмереном конкретно на његову личност, она настоји да пружи слику о њему која би обухватала и приватно и јавно. Отуда је, иако је реч о кратком тексту, овде већ видљиво оно што ће у већој мери бити присутно код Паулине Лебл Албале – настојање да се усагласе јавни и приватни дискурс. Дакле, битна је чињеница да су на плану језика и начина обликовања садржаја сећања уочљиви и један и други дискурс. Занимљиво је што је код Савке Суботић то најпре присутно у начину именовања. Када објашњава неку од функција које је вршио у друштву, именује га као *Суботић*: „И тако је српски песник Суботић био први Србин – поджупан.“ (Суботић 2001: 155). Међутим, када говори о његовој личности у релацији са њеном, о њиховом браку и заједничком односу, онда ће пак написати *мој муж*.

Делови текста у којима је наглашена емоционална експресија врло су ретки: „Та љубав је била права поезија, која нас је кроз цео живот пратила. Она ће нам и над гробом светлити...“ (Суботић 2001: 146). Но, и тада није присутна интимистичка перспектива или изражена субјективност, већ је доминантан говор о мужевљевој личности. Савка Суботић истиче да је био опростиве природе, да је „помагао и подизао“ где год је могао, затим његову спремност на материјалну жртву, као и висока морална начела. Говор о њему је отуда често обликован кроз хришћанску визуру уверења да постоје одређене дистинктивне особине које га удаљавају од материјалног и овоземаљског. Посебно је упечатљив део у којем га повезује са природом мученика: „У мога мужа је био осећај дужности тако развијен да ми је често изгледало да он налази неко уживање у вршењу тешких дужности. И нехотице су ми излазиле пред очи слике мученика, који су са одушевљењем скакали у

ватру.“ (Суботић 2001: 151). Слично томе ће употребљавати и библијске фразеологизме при покушају да појасни одређене фазе његовог тј. њиховог заједничког живота. На пример, када говори о брачним годинама благостања и брачним годинама сиромаштва, алудира на *Прву књигу Мојсијеву* тј. *Књигу постања*: „Седам година био је Суботић адвокат у Новом Саду; то су биле оних седам мисирских дебелих крава. А седам година је био поджупан и септемвир; то су оних седам мисирских мршавих крава.“ (Суботић 2001: 154).

Савка Суботић у том кључу објашњава и своју ауторску позицију. Након што изнесе епизоду из Суботићевог живота у којој он, иако смењен са позиције септемвирата, одбија новчану помоћ једног свештеника, написаће: „Велико ми је задовољство што се могу, бар на овај начин, одужити сени овог правога Божијег слуге.“ (Суботић 2001: 64). Дакле, текст је пре свега писан са намером да се очува сећање на Јована Суботића, те има комеморативну функцију. Ауторка обликовању садржаја текста приступа са минималном стилизацијом, уз одсуство истицања личног, што је посебно занимљиво јер чак и у својим *Успоменама* она не проговара о догађајима који се тичу њеног интимног живота, као на пример о губитку двоје деце. Ана Столић стога сматра да је Савка Суботић *Успомене* писала пре „у намери да скицира време у коме је живела, а не да пише о себи“ (Столић 2011: 23). Иако би успомене по природи требало да су интимистичке, и даље⁴⁶ је наглашенији колективистички и јавни дискурс, а поготово је то уочљиво у тексту о Јовану Суботићу.

4. Видов живот Паулине Лебл Албале

Паулина Лебл Албала (1891–1967) студирала је српску и француску књижевност на тадашњем Филозофском факултету у Београду. Од краја 1913. године предавала је у Првој женској гимназији у Београду, затим од 1920. у Другој женској гимназији. Била је

⁴⁶ У раду „Да ли постоји ’генолошки пакт’?“ Магдалена Кох анализира жанровску ситуацију у женском писму почетком 20. века у којој опажа усаглашеност у интимистичким жанровима (путописи, мемоари, дневници...) коју модернизам на одређени начин легитимизује. У том смислу, можемо да приметимо да текст Савке Суботић, написан на самом почетку 20. века, добро приказује граничност ситуације – доминацију јавног дискурса, али и зачетке субјективнијег израза (в. Кох 2003).

преводителјка са немачког, енглеског и француског, чланица организације Женски покрет и коуредница истоименог листа, председница Удружења универзитетских и образованих жена. Писала је критике, приче, есеје, приказе, путописе који су објављивани у свим тадашњим релевантним часописима. Од 1940. године живи у Сједињеним Америчким Државама,⁴⁷ а разлог доласка у Вашингтон била је дипломатска мисија њеног супруга Давида Албале који умире 1942. године.

Најзначајније књижевно дело Паулине Лебл Албале јесте аутобиографија *Тако је некад било* (2005). У време када је написана, ни Просвета ни Српска књижевна задруга нису прихватиле да је објаве, те је посредством породичних веза рукопис објављен у облику самиздата. Исто тако се биографија њеног супруга чувала у Јеврејском историјском музеју док га њен рођак Александар Лебл није приредио за штампу и уз помоћ Савеза јеврејских општина Србије објавио 2008. године у тиражу од 200 примерака.

Рецензију у виду поговора пише Латинка Перовић, што је посебно значајно јер, као и Јован Суботић, и Давид Албала је био важан члан друштва, што значи да је говор о њему неодвојив од његовог активизма и друштвене улоге. На тај начин ова биографија има вредност у историјском смислу, као вид архивског, а не канонског сећања.⁴⁸ Отуда су криза новостворене југословенске државе, успон нацизма и долазак Хитлера на власт, антисемитизам, иако се говори о Другој, приказани из једне неофицијелне, а самим тим и недоминантне, женске перспективе.

Иако је рецепција дела Паулине Лебл Албале слаба, ове (2023) године је објављен рад Магдалене Кох (Koch), пољске истраживачице српске и хрватске књижевности. Она анализира три ауторкина текста: кратку биографију написану на енглеском језику под насловом *Др Давид Албала као јеврејски национални радник (Dr. David Albala as a Jewish National Worker)*,⁴⁹ аутобиографију *Тако је некад било* и биографију

⁴⁷ Ту ће остати до 1945. године након чега се сели у Европу, затим Израел, да би се 1955. године вратила у САД, у Лос Анђелес, где и умире 1967. године.

⁴⁸ Видети више о томе у: Aleida Assmann, "Canon and Archive", in *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. A. Erll, & A. Nünning, Berlin, New York: De Gruyter, 2010, 97–108.

⁴⁹ Текст је преведен на српски језик и 1958. године објављен у *Јеврејском алманаху*. Доступно на: <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/388>

Видов живот. Закључује да први текст треба посматрати као јавни, званични, „мушкоцентрични“ дискурс који утемељује културно памћење. Други пак, аутобиографски, може да се посматра као приватни, у ком је женски субјекат центар текста који почива на комуникативном памћењу. Биографија о којој говоримо била би спој приватног и јавног дискурса, с обзиром да говорећи о свом супругу, она нужно једним делом исписује и своју аутобиографију. Текст строго усмерен на јавну улогу Давида Албале написан је на енглеском језику, што Магдалена Кох види као свесну стратегију одавања почаста Давиду Албали и изван српског, односно југословенског контекста (Koch 2023: 93). У биографији, П. Л. Албала настоји да његову личност прикаже у тоталитету те су поглавља структурирана на следећи начин: „Његов живот“, „Видове одлике“, „Видове склоности“, „Вид у породици и друштву“ (Вид и Јела, Вид и Ја, Вид у кругу шире породице, Вид у друштву, Вид као југословенски национални радник и Вид као јеврејски национални радник). Међутим, не можемо се сложити са тим да је П. Л. Албала супруга приказала „као човека од крви и меса са свим својим манама и врлинама“ (Исто: 100), већ како ће анализа показати, као фигуру блиску светитељском лику.

У смислу жанровске одредивости, овај текст јесте врста биографије, али је битно указати на специфичности биографске парадигме. Како Латинка Перовић примећује о ауторкином писању: „Њена су сведочанства посредна, без упоришта у документима: неке су сами уништили, неки су нестали у Београду за време рата.“ (Perović 2008: 153). Јасно је да овде такође доминира дискурс сећања, да су у питању успомене окупљене око једне личности, али је занимљива потреба ње као ауторке да заиста приложи документе уз текст. Наиме, она у рукопису често наглашава да ће одређени документи накнадно бити додати и оставља простор за њих, али до тога не долази, те тако може да се говори о празним местима. Већину фотографија је при приређивању додао Александар Лебл, преузевши их из Јеврејског историјског музеја. Питање некакве верности овде није од толиког значаја јер Давид Албала јесте одиграо значајну улогу у историји јеврејства у Србији, но ауторкина потреба да се документује оно о чему говори показује потенцијално ограђивање од идеје интерпретативне биографије: „Можда ће се неком учинити да сам ја сликар такозваног идеалистичког правца који не види никакве мане и пороке у своме

јунаку...“ (Lebl Albala 2008: 56). Ипак, Александар Лебл, у штампаном издању, кроз фусноте наводи кратке коментаре Јелене Албале Гојић, њихове ћерке. Тако у делу где П. Л. Албала говори како је Вид након Минхенског споразума кренуо за Лондон да не пропусти последњу шансу да спасе Европу, Ј. А. Гојић записује: „Претерује“ (Исто: 103).

Затим, иако не можемо говорити о конкретним сличностима, јер средњовековна књижевност има потпуно другачије законитости, биографска парадигма у овом случају наликује на старе биографије, на житија. Традиција таквог дискурса препознаје се по мноштву елемената – поређењу са ликовима из Старог завета, стилско-језичким решењима, лексичким реминисценцијама и појединим топосима карактеристичним за средњовековна житија.

Карактеризација Давида Албале окупља у себи поменуте „идеалне“ фигуре: мученика, ратника и светитеља. Већ на самом почетку, П. Л. Албала истиче како јој је сестра једном приликом рекла: „Зар не видиш колико је он друкчији од осталих, колико је он узвишенији и бољи од свих осталих.“ (Lebl Albala 2008: 15), што ће она на неколико страница касније контекстуализовати и тако свесно поставити оквир за сагледавање личности о којој говори:

[...] ипак ми је сада јасно да је Вид био прави јеврејски, Библијски тип, прави Библијски порок који грми и сева, призива муње и громове чим сагледа нешто што се противи његовим појмовима о добру и злу [...] Доиста, Вид није био човек кога је ваљало мерити мерилима савременог и свакидашњег живота. Он је био слика и прилика Библијских људи. Само тако треба тумачити његов живот и његове поступке. (Lebl Albala 2008: 30)

Треба узети у обзир да је Паулина Лебл Албала однос према књижевној традицији успостављала у време формирања интелектуалне елите на Београдском универзитету, пре свега оличене у лику Јована Скерлића, ког у својој аутобиографији приказује као изузетно значајну фигуру за њен књижевни развој, али и много више од тога. Он је за њу био *Јован Златоуст* (Lebl Albala 2005: 144). А ево како описује општи дух тадашње омладине: „Ми, пак, Скерлићева омладина, били смо с усхићењем правих верника спремни да се за његове идеје не само залажемо, него и да живот дамо.“ (Исто). Чини нам се да би сами некролози посвећени Јовану Скерлићу били добар показатељ

специфичности дискурса о умрлом знаменитом мушкарцу.⁵⁰ Но, чињеница је да је такво суштински идолопоклоничко искуство у великој мери остало уписано у њу, па је отуда и Давид Албала „прав и чист као Сунце“, „вitez из бајке“ и „симбол човека код кога је све светло“.

Описујући или коменатиришући његов физички изглед, П. Л. Албала усредсређује се само на оне аспекте у којима је мушко тело део некакве већ друштвено утврђене и прихватљиве сфере естетске перцепције: „Вид још није био скинио са себе војну униформу, која му је, уосталом, изванредно стајала.“ (Lebl Albala 2008: 14), или: „На опелу био је у њој леп, ведар и насмејан као млади ратник који полази у бој.“ (Lebl Albala 2008: 54). Па чак ће и сам тренутак смрти бити описан у том кључу: „У часу када је пао, леп и усправљен, као стасити бор, пао као мучки, из заседе погођени јунак, било ми је јасно – да му је срце препукло од очајања.“ (Lebl Albala 2008: 18). При таквим описима јасно се види и утицај српске народне књижевности, а на појединим местима је то подржано и конкретном цитатношћу, као на пример, када његов лик описује посредством стихова који се односе на кнеза Лазара из народне песме *Пронаст царства српскога*:

Он је прошао кроз животни пакао прав, чврст, чист и неокрзнут злим као светитељ. И нека ми се не замери, али увек и увек, мислећи о њему, морам да поменем дивне стихове народне:

*Све је свето и честито било,
И миломе Богу приступачно* (Lebl Albala 2008: 56)

Када је у питању обликовање говора о његовом друштвеном деловању, ауторка превазилази пуку комеморативност, те често залази у домен претпоставки, сопственог тумачења догађаја:

Та Видова аудијенција код Кнеза Павла имала је за њега врло значајне последице и ако то на први мах није изгледало. Он је код Кнеза остао сат и по – дворски церемонијал прописује да се посетилац не сме да дигне пре него што то учини сам владар, а Кнезу је изгледа било врло пријатно да разговара с Доктором Албалом. (Lebl Albala 2008: 97)

⁵⁰ Занимљива је у том смислу недавно преведена књига Кларе Скерлић, *Мој живот са Јованом Скерлићем*, у којој пак постоји супротна тежња, да се демаскира наратив који велича Јована Скерлића, тј. да се уз говор о њему уједно исприча и истина заједничког живота, што се помало приближава идеји писања оне друге стране приче у знатно радикалнијем примеру *Исповести* Ванде фон Захер-Мазох.

П. Л. Албала истиче недовољан публицитет за све што је Давид Албала учинио и као југословенски и јеврејски национални радник и колико је и једно и друго одређење за њега било идентитетски важно. Сваки његов подухват, његово посредовање, као што је то на пример посебно значајан документ којим српска држава признаје право јеврејском народу да има своју домовину, она приказује као поступке јединствене личности. И док у целокупном тексту доминира потреба да се његов живот протумачи кроз некакав архетипски модел који превазилази земаљске побуде, на крају текста, Давид Албала уместо „Он“ постаје „један од оних“, особа чији животни пут у себи показује трагичност епохе. Потпуни успон нацизма и искуство Другог светског рата, не остављају простора за величање жртвеног принципа који би се мерио апстрактним начелима. Уместо жртве, истичу се отпор и борба:

Пао је у тој борби огорчен и отрован, и после целог једног живота неуморног рада, склопио је очи у најмрачнијој фази у историји свога народа. Али, нико му не може порећи да је био ваљани борац. Кад се буду помињала имена најбољих бораца за ослобођење јеврејског народа, поменуће се и име Доктора Давида Албале. (Lebl Albala 2008: 151).

5. Закључак

У овом раду покушали смо да испратимо развојну нит дискурса о смрти вољеног мушкарца у српској књижевности, која је могла да утиче на женску мемоарску књижевност са овом тематиком. Изразито наглашена хришћанска традиција српске културе, као и присуство и неговање херојског начела у оквиру ње, условило је честе поступке дискурзивног изједначавања живота и смрти, при чему се смрт посматра као вид новог живота, што се пре свега односи на развој и интерпретацију Косовске легенде.

Такав контекст условио је и жанровски облик, те тако, уместо елигије, имамо „приче о мушкарцима” које пак обликује дискурс женског сећања. Ауторке текстовима настоје да подаре такве особине које би их учиниле документима вредним памћења. Насупрот средњовековном плачу или народној тужбалици, анализирани текстови ауторки обликовани су према наративу прослављања лика и дела, који

је у српској култури био доминантнији. Отуда Јован Суботић и Давид Албала подсећају на оне средњовековне мужеве добре, мужеве храбре, мужеве заиста у речи и на делу⁵¹ (Radojičić 1960: 137). Ипак, треба истаћи и да су ово само два књижевна текста, настала у различитим временским периодима, те да није могуће извући чврсте закључке о женском писању о губитку вољеног мушкарца у српској књижевности, али и чињеница да су ови текстови усамљени такође је индикативна.

И код једне и код друге ауторке изражено је присуство јавног и приватног нивоа, али закључујемо да је јавни дискурс доминантији и да је он основно обликотворно начело ових текстова. Савка Суботић свој текст пише на самом почетку 20. века, док још модернизам није узео замаха, те је њен текст примарно комеморативне природе. Паулина Лебл Албала о смрти свог супруга пише већ пред крај прве половине 20. века, и у том смислу постоји извесна слобода у стилизацији текста. Међутим, ни код ње текст није лишен јасне функционалности, сврсисходности – истицања лика и дела њеног супруга. Оно што пак остаје по страни јесте освајање самосвојног ауторског израза који би подразумевао интимну перспективу, књижевно обликовање искуства губитка вољеног мушкарца, независно од прослављања његове личности. За то је, дакле, требало још времена у контексту самог развоја женске књижевности и отварања ка већој аутономији женског израза.

Литература

- Jovanović, Tomislav, prir. *Hrestomatija srednjovekovne književnosti*. Tom 2. Beograd: Filološki fakultet, 2012. [Јовановић, Томислав, прир. *Хрестоматија средњовековне књижевности*. Том 2. Београд: Филолошки факултет, 2012.]
- Klariš-Ziber, Kristijana. „Žene i porodica“. U *Čovek srednjeg veka*. Priredio Žak Le Gof, 300–326. Beograd: Clio, 2007. [Клапиш-Зибер, Кристијана. „Жене и породица“. У *Човек средњег века*. Приредио Жак Ле Гоф, 300–326. Београд: Clio, 2007.]
- Koh, Magdalena. „Da li postoji ‘genološki pakt’?: o intimističkim žanrovima u prozi srpskih spisateljica početkom 20. veka“. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 51, 3 (2003): 695–708. [Кох, Магдалена. „Да ли постоји ‘генолошки пакт’?: о интимистичким жанровима

⁵¹ У питању је цитат из „Написа на мраморном стубу на Косову“ деспота Стефана Лазаревића.

- у прози српских списатељица почетком 20. века“. Зборник Матице српске за књижевност и језик 51, 3 (2003): 695–708.]
- Koch, Magdalena. “Gender and Memory in the Work of Serbian-Jewish Writer Paulina Lebl Albala (1891–1967)”. *European Journal of Jewish Studies* 17 (2023): 86–103.
- Lebl Albala, Paulina. *Vidov život*. Beograd: Aleksandar Lebl, 2008.
- Lebl Albala, Paulina. *Tako je nekad bilo*. Beograd: Aleksandar Lebl, 2005.
- Milošević Đorđević, Nada. „Мјесец стаде за горама а Даница за истокот (Српске народне тузбалице у средњовековним списима о кнезу Лазару и Косовској бици)“. У *Радост препознавања*, 179–190. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2011. [Милошевић Ђорђевић, Нада. „Мјесец стаде за горама а Даница за истоком (Српске народне тужбалице у средњовековним списима о кнезу Лазару и Косовској бици)“. У *Радост препознавања*, 179–190. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2011.]
- Perkell, Christine. “Reading the Laments of Iliad 24.” In *Lament: Studies in the Ancient Mediterranean and Beyond*, edited by Ann Suter, 93–117. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Perović, Latinka. Recenzija u *Vidov život*, Paulina Lebl Albala, 153–155. Beograd: Aleksandar Lebl, 2008.
- Plaović, Irena. „Milica žali: retorika tuženja kneginje Milice u srednjovekovnim slovima o knezu Lazaru“. *Književna istorija* 50, 164 (2018): 219–222. [Плаовић, Ирена. „Милица жали: реторика тужења кнегиње Милице у средњовековним словима о кнезу Лазару“. *Књижевна историја* 50, 164 (2018): 219–222.]
- Polovina, Nataša. *Kneginja Milica*. Novi Sad: Platoneum, 2016. [Половина, Наташа. *Кнегиња Милица*. Нови Сад: Платонеум, 2016.]
- Radojičić, Đorđe, prir. *Antologija stare srpske književnosti XI-XVIII veka*. Beograd: Nolit, 1960.
- Ređer, Jelka. *Kosovska legenda*. Novi Sad: Prometej, 2007. [Ређер, Јелка. *Косовска легенда*. Нови Сад: Прометеј, 2007.]
- Stolić, Ana. „Savka Subotić – slika jednog sveta“. У *Uspomene*, Savka Subotić. Priredila Ana Stolić, 19–28. Beograd: SKZ, 2001. [Столић, Ана. „Савка Суботић – слика једног света“. У *Успомене*, Савка Суботић. Приредила Ана Столић, 19–28. Београд: СКЗ, 2001.]
- Subotić, Savka. „O Jovanu Subotiću. Uspomene njegove žene“. У *Uspomene*. Priredila Ana Stolić, 145–167. Beograd: SKZ, 2001. [Суботић, Савка. „О Јовану Суботићу. Успомене његове жене“. У *Успомене*. Приредила Ана Столић, 145–167. Београд: СКЗ, 2001.]

Men of Good, Men of Courage: Discourse on the Death of a Beloved Man in Women's Memoirs of the 20th Century

The aim of the paper is to examine the alternativeness of the motif of the female dead beloved in Serbian literature, or to focus on female-authored texts about their deceased spouses. The research attention will be focused on the memoir texts – Savka Subotić's *About Jovan Subotić. Memoirs of his wife (O Jovanu Subotiću. Uspomene njegove žene)* and on Paulina Lebl Albala's *Vid's life (Vidov život)*. While male authors in thematization of this motif could extense tradition or create a polemical relationship towards tradition, female authors shaped the discourse on the death of a beloved man according to social and cultural models within which the discourse on the death of a man was constituted, independently of literary tradition. The discourse of female mourning is defined by the public sphere, given that lament is an oral genre, while the discourse on the death of a man is most often constituted through the figures of martyrs, saints, or warriors. On the other hand, when female authors reached for tradition, it was a medieval or folk literature. The strongly emphasized Christian tradition of Serbian culture, as well as the presence and cultivation of the heroic principle within it, has led to frequent discursive equalization of life and death, with death being seen as a form of new life, which is primarily related to the development and interpretation of the Kosovo legend. This context also determined the genre form, and thus, in contrast to the elegy, we have stories about men which are shaped by the discourse of female memory, which strives to give them such qualities that would make them documents worth remembering. In contrast to the medieval lament or the folk lament, the analyzed texts of the authors are more shaped by a narrative that celebrates men, which was more dominant in Serbian culture.

Keywords: women's memoirs, public and private discourse, Savka Subotić, Paulina Lebl Albala, male dead beloved.

Примљено: 1. 9. 2023.

Прихваћено: 25. 10. 2023.